

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2019.6/01>

Глухенький С.О.

Інститут держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

ГЕНЕЗА НАУКОВИХ УЧЕНЬ ПРО ПРАВОВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

У статті проаналізовано процес становлення правового експерименту в юридичній науці: від його зародження в експериментальному методі пізнання до виокремлення як самостійного серед інших видів соціальних експериментів. Метою наукової статті є узагальнений аналіз наукових розробок у сфері правового експерименту, від ідей про його виникнення до сучасного стану наукової розробленості, з метою їх аналізу й обґрунтування перспектив подальшого розвитку вчень про правовий експеримент. Визначено етапи розвитку наукових уявлень про правовий експеримент. Констатовано, що під правовим експериментом слід розуміти організовану компетентним правотворчим органом апробацію пропонованих правових нововведень, здійснювану відповідно до науково обґрунтованої та нормативно закріпленої процедури на певній частині території, обмежену в часі та за колом осіб, з метою перевірки реальної можливості нормативного акта максимального ефективно регулювати суспільні відносини в конкретних умовах та з урахуванням усіх дійсних чинників впливу на такі відносини. Досліджено сучасний стан наукової розробленості інституту правового експерименту, звернено увагу на важливість і значущість подальших досліджень проблематики втілення в життя результатів здійснених правових експериментів. Зроблено висновок, що сучасний стан наукового дослідження правового експерименту характеризується епізодичністю та галузевою спрямованістю наукової думки, хоча дійсний стан речей у суспільстві та державі свідчить про активне застосування правового експерименту. Варто зауважити, що як проведення, так і застосування результатів проведених експериментів повинно здійснюватись відповідно до сучасних наукових обґрунтувань, що забезпечать максимальну ефективність і об'єктивність експериментів, їхню відповідність сучасним реаліям.

Ключові слова: правовий експеримент, соціальний експеримент, експериментальний метод, юридична наука.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку правової науки ефективність існуючих правових інститутів і тих, що впроваджуються, може бути розрахована та скоригована за допомогою застосування правового експерименту. Його цінність полягає в можливості застосування як у процесі нормотворення, так і на етапі правозастосування. Правовий експеримент дає можливість із декількох варіантів правового регулювання обрати найбільш дієвий щодо тих умов, у яких буде застосовуватись правова норма, та втілити її в життя, у разі впровадження експерименту на етапі нормотворення. На етапі правозастосування експеримент може здійснюватись щодо норми, яка вже діє, обмеживши коло суб'єктів, на яких норма поширює свій вплив, територію або

час її дії, за результатами чого прийняти позитивний або негативний висновок про подальшу можливість розширення кола дії норми або навіть її скасування.

Науковий експеримент актуальний тоді, коли виникають сумніви щодо ефективності реалізації правової норми, яка запроваджується, якщо ж норма діє, забезпечує досягнення результату, для якого вона створювалась, є ефективною, що підтверджується правозастосовною практикою, то необхідність у проведенні експерименту відсутня.

Правовий експеримент дозволяє дослідити рівень реалізації правової норми завдяки точному моделюванню умов та обставин, за яких норма буде втілюватись у правову дійсність. Однак юридична наука не завжди володіла таким

ефективним інструментом, як правовий експеримент. Пройшов тривалий час наукових пошуків від ідей про експеримент як метод наукового пізнання до сучасного стану наукової розробленості досліджуваного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питань про правовий експеримент приділяли увагу представники юридичної, філософської, соціологічної науки, серед яких варто відзначити роботи О.М. Аверіна, А.Б. Венгерова, О.О. Гавриліної, Ж.О. Дзейко, О.В. Зайчука, В.М. Єльцова, О.П. Купріяна, В.В. Лазарева, В.І. Нікітінського, Н.М. Оніщенко, Р.В. Ривкіної, Р.А. Сафарова, В.М. Сирих, Ю.С. Шемшученка, О.І. Ющика й інших. Однак відсутність комплексного теоретичного дослідження становлення теорії правового експерименту й особливостей її розвитку зумовила актуальність даної праці.

Отже, можна виокремити не вирішену в наявних наукових дослідженнях частину загальної проблеми вчення про правовий експеримент, а саме розвиток наукової думки про правовий експеримент від зародження до сучасності.

Постановка завдання. Метою наукової статті є узагальнений аналіз наукових розробок у сфері правового експерименту, від ідей про його виникнення до сучасного стану наукової розробленості, з метою їх аналізу й обґрунтування перспектив подальшого розвитку вчень про правовий експеримент.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж юридична наукова думка була сформована в теорію правового експерименту, вона пройшла тривалий шлях становлення, що сягає своїм корінням філософських вчень про експеримент.

Так, у філософській науці експеримент являє собою емпіричний метод пізнання дійсності в умовах, що контролюються й управляються, а досить часто і спеціально конструюються. Він надав можливість встановити зв'язки між явищами й об'єктами або виявити нові властивості об'єктів чи явищ, передбачуваних теорією [1, с. 31]. І хоча у філософській науці експеримент забезпечував виконання основної – пізнавальної функції, на відміну від соціального чи правового експериментів, однак загальна конструкція правового експерименту, безумовно, спиралась на відповідні надбання філософської науки. Значущість розвитку експерименту у філософії варто оцінювати з урахуванням періоду його виникнення, адже для XIX ст. ці дослідження були свідченням значного наукового прогресу, яким згодом скористались інші науковці.

Дослідження експериментального підходу як методу пізнання здійснював філософ Френсіс Бекон, а в подальшому його ідеї були використані Джоном Стюартом Міллем для проведення власних досліджень. Останній, зокрема, зазначав: «Ми можемо або віднайти у природі придатний для наших цілей випадок, або створити його за допомогою штучно створених обставин» [2, с. 305]. Інакше кажучи, науковцем запропонована ідея моделювання ситуацій/обставин із метою вивчення особливостей зміни об'єкта, поміщеного в такі ситуації чи обставини. По суті ці ідеї застосовуються в сучасних умовах за необхідності правових нововведень в обмеженому середовищі, яке характеризується своєрідними ознаками, з метою подальшої оцінки їхньої ефективності.

Окрім того, на думку Дж.Ст. Мілля, якщо певне явище можна створити штучно, його можна помістити в певне середовище та спостерігати за ним серед обставин, з якими ми мали справу в інших відносинах [2, с. 305]. Дж.Ст. Міллем уведено в науковий обіг метод розрізнення, який по своїй суті відповідає методу експерименту: «Якщо умови, за яких настає досліджуване явище, й умови, за яких воно не настає, збігаються в усіх обставинах, окрім однієї, що наявна лише в першому випадку, то ця обставина, якою тільки і різняться ці два випадки, є наслідком або причиною, або необхідною частиною причини явища» [2, с. 312–313]. Даний метод допомагав виокремити істотні умови, без яких те чи інше явище не могло відбутись. Він є досить громіздким з погляду обсягу опрацьованого матеріалу, оскільки зіставити потрібно всі умови, що теоретично можуть виникнути для віднайдення єдиного вірного висновку.

Інтерпретуючи дане знання у правовому полі, можемо помітити, що коли ту саму законодавчу новелу впровадити серед обмеженого кола осіб за ідентичних умов, поступово змінюючи якусь одну з умов і оцінюючи результат її дієвості, можна спрогнозувати висновки щодо переліку необхідних умов, без наявності яких новела буде неефективною.

Отже, можемо дійти висновку, що здобутки філософської науки кінця XIX ст. заклали фундамент для подальшого розвитку вчень про правовий експеримент, однак говорити про оформлення певних наукових ідей в завершену наукову позицію на дослідженому етапі розвитку науки немає підстав. Водночас наприкінці XIX ст. у правотворчості починає застосовуватись соціальний

експеримент [3, с. 22]. По суті його виникнення зумовлено запровадженням новел у державному управлінні, економіці, соціальному житті. Безумовно, такі новели супроводжувались правовим обґрунтуванням, що підкріплювалось знаннями, отриманими у процесі проведення експериментів.

Дослідженню сутності й особливостей соціального експерименту присвятили свої праці такі вчені, як: О.М. Аверін, А.М. Величко, Ю.В. Грановський, О.О. Гаврилїна, Н.П. Колдаєва, Р.А. Сафаров та інші. Соціальний експеримент є свого роду емпіричним методом дослідження, який передбачає спостереження та предметну практичну діяльність щодо зміни предметів матеріального світу [4, с. 132].

Практичний досвід ХІХ – початку ХХ ст. показав у досить масштабній проекції дієвість соціального експерименту. Вказаний період ознаменувався значущими змінами у світовій економіці, основними серед яких стали становлення ринкових засад її проведення, індустріалізація, капіталізація, що, у свою чергу, мало наслідком зміну суспільних відносин, виникнення нових взаємних прав і обов'язків у членів суспільства, нових соціальних зв'язків. По суті відбувся глобальний соціальний експеримент, який повинен був показати, наскільки новий лад відповідає вимогам суспільства. Результат такого експерименту довів, що ліберальна в економічному плані держава не здатна забезпечувати очікуваний рівень життя, тому вона повинна взяти на себе роль соціального гаранта.

По суті експеримент показав негативне значення свого результату, однак це не применшує його значення. Саме це у своєму дослідженні зазначив О.П. Купріян. На думку вченого, соціальний експеримент являє собою певне пробне нововведення в соціальній сфері. Результатом такого нововведення має стати ухвалення рішення про його впровадження і поширення або обмеження його застосування. Ухвалені рішення і є результатом експерименту. Навіть якщо в результаті експерименту ухвалюється рішення про відсутність доцільності впровадження нововведення, такий експеримент варто вважати також ефективним. У такому разі цінність негативного результату полягає в тому, що рішення є «відпрацьованим» і наявний результат такого відпрацювання [5, с. 133]. Варто зазначити, що описаний випадок стосується соціальних нововведень, які лише планують запроваджувати. Однак можлива ситуація, за якої було впроваджено негативне явище, у результаті чого між суб'єктами виникли

нові взаємини, тоді варто не лише констатувати негативний результат проведеного експерименту, але й вирішити питання про усунення негативних наслідків його запровадження.

У даному контексті слушна позиція Б.Ф. Усманова, який зазначав, що ефективність експерименту варто визначати через здійснення доказовості оцінки нововведення. Очевидно, що ця ефективність не збігається із цілями самого нововведення (наприклад, тієї ж реформи) – упровадити, освоїти і поширити ту чи іншу новачку. Успіх експерименту може означати невдачу нововведення, а його точність служити підставою для скасування впровадження нововведення [6, с. 198]. Отже, за результатами проведення глобального соціального експерименту було зроблено висновки, що забезпечення очікуваного результату не відбулось за тих умов, що існували під час його проведення, однак експеримент міг би бути успішним у разі його проведення в умовах тоталітарного режиму. Проте суть тоталітаризму виключає можливість проведення експериментів в умовах об'єктивної дійсності, оскільки апробація їхніх результатів відбувається в чітко визначених тоталітарним режимом умовах, що спотворює результат самого експерименту. Отже, період становлення тоталітарного режиму в першій половині ХХ ст. загальмував розвиток соціальних експериментів, вони проводились лише в тих межах, що відповідали панівній ідеології.

У 60–80 рр. ХХ ст. відбулось відновлення експерименту як методу пізнання в різних наукових сферах – економічній, соціальній, психологічній, правовій. Це зумовлено тим, що науковці виокремили специфічні риси соціального експерименту, які не могли бути досліджені в умовах тотального панування єдиної ідеологічної думки. Однією з таких рис, на думку Р.В. Ривкіної, є наявність у нього пізнавального завдання. Соціальний експеримент можливий за умови дослідження різноманітних суспільних зв'язків і відносин, вивчення діяльності людей. Його завдання полягає в тому, щоби шляхом перевірки певних гіпотез відібрати такі форми стосунків, такі прийоми і форми людської діяльності, такі організаційні форми, які б вносили в суспільне життя істотно нові зміни, запроваджували нові закономірності [7, с. 56]. Із зазначеного випливає, що розвиток наукових вчень про соціальний експеримент корелює із першопочатковими філософськими вченнями в аспекті їхньої емпіричності. Водночас у вченнях про соціальний експеримент виокремлено індивідуальні риси останнього, визначено предмет

такого експерименту – суспільні зв'язки, суспільні відносини, діяльність людей, що свідчить про розвиток науки в даному аспекті.

В.В. Лазарєв, досліджуючи поняття та межі експерименту у сфері держави і права, визначив, що соціальний експеримент можна розглядати як науково обґрунтований досвід у сфері державно-правових відносин із метою визначення активної ролі держави і права в розвитку даних суспільних відносин [8, с.20]. Із зазначеного можемо зробити висновок, що розвиток учень про соціальний експеримент та предмет його дослідження дав поштовх для виокремлення правового експерименту як самостійного способу отримання знання про ефективність і доцільність запровадження та/або існування тих чи інших державно-правових явищ та інститутів.

Зокрема, Р.А. Сафаров зазначив, що соціальний експеримент є попередньою практичною перевіркою важливого суспільно-політичного заходу з метою з'ясування його доцільності, ефективності та можливості широкого застосування в подальшому на практиці. Соціальний експеримент дозволяє пізнати суть суспільних відносин, а за потреби – змінити їх, він забезпечує зв'язок теоретичних знань про експеримент із практикою його застосування. Науковець відніс до предмета соціальних експериментів як нормативно-правові акти, так і суспільно-політичні заходи. Одним із видів соціальних експериментів учений визначив правовий експеримент, зміст якого полягає у віднайденні такого державно-правового рішення, яке б відповідало як об'єктивним законам, так і тенденціям суспільного прогресу [9, с. 15]. Уважаємо за доцільне зазначити цінність такої думки для розвитку дослідження правового експерименту. Справді, правовий експеримент є певною об'єднуючою ланкою між державним і суспільним інтересом. Результат правового експерименту повинен відповідати як законодавчим вимогам, так і вимогам, що ставить перед державою суспільство.

Надалі наукові дослідження дали змогу виокремити серед ознак правового експерименту те, що останній здійснюється згідно із заздалегідь розробленою програмою, має на меті перевірити ту чи іншу наукову гіпотезу та здійснюється під контролем [8, с. 20]. Правовий експеримент покликаний забезпечити отримання об'єктивного результату, для чого він повинен відбуватись у чітко визначеному, контрольованому процедурному порядку, з метою уникнення несанкціонованих втручань у проведення експерименту і спотворення його результатів.

Отже, є всі підстави вважати, що в 60-х рр. правовий експеримент набуває нового наукового осмислення. У період 60–80-х рр. формується теорія правового експерименту, біля витоків якої стояли В.В. Лазарєв, В.І. Нікітінський і В.В. Лаптева.

На думку В.І. Нікітінського, правовий експеримент – це організована компетентним правотворчим органом апробація пропонованих законодавчих нововведень в обмеженому масштабі з метою перевірки ефективності, корисності й економності експериментальних правових норм та відпрацювання оптимальних варіантів майбутніх правотворчих рішень загальної дії [10, с. 26]. Дана дефініція стала узагальнюючою для тих наукових надбань у сфері дослідження правового експерименту, що були сформульовані у 60–80-х рр. З позиції сучасної науки, безумовно, вона може бути уточнена, однак на етапі її введення до наукового обороту вона відіграла важливу роль у процесі становлення вчення про правовий експеримент.

На сучасному етапі правова наука розглядає право як вид експериментального пізнання. Однак правовий експеримент не може бути суто емпіричним, він завжди теоретично насичений. Правова норма, на думку А.А. Козловського, – це завжди або реалізація наявного теоретико-правового знання, або теоретизований експеримент, теоретичний запит до соціальної реальності, яка має дати відповідь на питання законодавця про слушні прогнози або про хибність припущень [11, с. 20].

На нашу думку, під правовим експериментом варто розуміти організовану компетентним правотворчим органом апробацію пропонованих правових нововведень, здійснювану відповідно до науково обґрунтованої та нормативно закріпленої процедури на певній частині території, обмежену в часі та за колом осіб, з метою перевірки реальної можливості нормативного акта максимально ефективно регулювати суспільні відносини в конкретних умовах та з урахуванням усіх дійсних чинників впливу на такі відносини.

Відповідно до результатів практичного застосування правового експерименту в науці, слушно виокремлено два його види: утопічний та реальний. Утопічний правовий експеримент має місце тоді, коли він проводиться всупереч закономірностям суспільного розвитку або коли на правові засоби покладається такий соціально-перетворювальний потенціал, яким вони не володіють. Реальний правовий експеримент бере за основу образи майбутньої соціальної реальності, що

подана в різних формах конструктивних зв'язків і відносин, вони проводяться в різноманітних сферах соціального життя, метою їх проведення є дослідження інноваційних процесів на практиці, вони максимально наближені до реального життя, відображають ті соціальні зв'язки і відносини, явища дійсності, які необхідно дослідити і перетворити у процесі експерименту, їхньою особливістю є локальність, обмеженість у часі та просторі [4, с. 133].

Уважаємо утопічний експеримент досить небезпечним явищем з погляду можливих способів використання результатів його проведення. Оскільки порушується процес проведення експерименту, його результат є завідомо хибним, подальше використання такого результату можливе з метою впливу на суспільство, формування в ньому хибного ставлення до реальної дійсності через презумпцію об'єктивності експерименту. У такому разі складно спрогнозувати наслідки від запровадження норм права, що досліджувались за допомогою проведення утопічного експерименту, отже, нівелюється сама суть експерименту.

Іншим важливим аспектом ефективності правового експерименту є наявність механізму реалізації його результатів, тобто системи методів, способів, суб'єктів та гарантій того, що результати об'єктивно проведеного експерименту будуть введені до правової дійсності. Обґрунтування такого механізму є завданням сучасної правової науки. Однак сьогодні спостерігається спад наукового інтересу до питання дослідження правового експерименту. Наявні окремі дослідження в межах

галузових наук, однак комплексно з позиції науки теорії держави і права дослідницька діяльність не проводиться. Дане явище складно обґрунтувати, оскільки вимога щодо такого роду досліджень диктується частою практикою застосування правових експериментів, зокрема, можемо виділити проведення правових експериментів у сфері державного управління, у глобальних реформах.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що підґрунтя для виникнення і розвитку правового експерименту було закладено ще у філософських вченнях ХІХ ст. про експеримент. У подальшому зміна суспільного й економічного устрою продиктувала актуальність для наукових досліджень явища соціального експерименту. У межах останнього виокремлено правовий експеримент, активний науковий інтерес до якого виявлено у період 60–80-х рр. ХХ ст. У вказаний період запропоновані наукові дефініції досліджуваного поняття, виділено ознаки правового експерименту, його різновиди тощо.

Сучасний стан наукового дослідження правового експерименту характеризується епізодичністю та галузевою спрямованістю наукової думки, хоча дійсний стан речей у суспільстві та державі свідчить про активне застосування правового експерименту. Варто зауважити, що як проведення, так і застосування результатів проведених експериментів повинно здійснюватись відповідно до сучасних наукових обґрунтувань, що забезпечать максимальну ефективність і об'єктивність експериментів, їхню відповідність сучасним реаліям.

Список літератури:

1. Гаврилина Е.А. Эксперимент в социально-гуманитарном познании: становление и трансформация. *Философия науки и техники*. 2017. Т. 22. № 1. С. 30–45.
2. Милль Дж.Ст. Система логики силлогистической и индуктивной. Москва, 2011. 832 с.
3. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Москва : Омега-Л, 2006. 608 с.
4. Панченко Ю.В., Краснова В.А. Правовой эксперимент как средство недопущения юридических препятствий в реализации прав и законных интересов. *Евразийский юридический журнал*. 2015. № 8. С. 131–135.
5. Куприян А.П. Проблема эксперимента в системе общественной практики. Москва : Наука, 1981. 168 с.
6. Усманов Б.Ф. Социальная инноватика. Москва : Социум, 2009. 335 с.
7. Рывкина Р.В. Роль и значение эксперимента в общественных науках. *Вопросы философии*. 1964. № 5. С. 54–65.
8. Лазарев В.В. К вопросу о понятии и пределах эксперимента в области государства и права. *Правоведение*. 1966. № 1. С. 17–23.
9. Сафаров Р.А. Социальный эксперимент и проблемы государства и права. *Советское государство и право*. 1964. № 10. С. 14–22.
10. Никитинский В.И., Самощенко И.С. Правовой эксперимент и совершенствование законодательства. *Юридическая литература*. 1988. 304 с.
11. Козловський А.А. Гносеологічна трансформація права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 1999. №. 48. С. 17–20.

Hlukhenkyi S.O. THE GENESIS OF THE SCIENTIFIC APPROACH TO THE LEGAL EXPERIMENT STUDIES

The article analyzes the process of the legal experiment establishment in juridical science: from the emergence in the experimental cognitive method to its isolation as an independent one among other types of social experiments. The purpose of the article is to generalize the analysis of scientific development in the field of legal experiment summarizing the data of its origin and the present state of scientific elaboration in order to analyze it and to substantiate the prospects of further development of legal experiment. The stages of development of scientific ideas about legal experiment have been determined. It is stated that the legal experiment should be defined as an approbation of the offered legal innovations organized by the competent legislative body, carried out in accordance with a scientifically grounded and normatively fixed procedure in a certain part of the territory, limited in time and number of people, in order to check the actual ability of the normative act to regulate social relations effectively in specific circumstances under certain factors influencing such relationships. The current state of scientific development of the legal experiment institution has been investigated, the importance and significance of further studies of the implementation of the results of the legal experiments carried out have been analysed. It is concluded that the present state of scientific study of legal experiment is characterized by episodic and sectoral orientation of the research, although the real state of affairs in society and in the country testifies to the active use of legal experiment. It should be noted that both the conduct and the application of the results of the experiments should be carried out in accordance with modern scientific justifications, which will ensure the maximum efficiency and objectivity of experiments, their compliance with modern realities.

Key words: legal experiment, social experiment, experimental method, juridical science.